

Др Србољуб Д. Убијарићковић, доцент
Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
subiparipovic@bfspc.bg.ac.rs

БОГОСЛУЖБЕНИ ЕЛЕМЕНТИ У ОДРЕДБАМА ПРАВОСЛАВНЕ ПОВЕЉЕ ВЕЛИКОГ ЧЕЛНИКА РАДИЧА МАНАСТИРУ КАСТАМОНИТУ: ПАРЦИЈАЛНА АНАЛИЗА

Сажетак: У раду се истражују богослужбени елементи у одредбама Православне повеље великог челника Радича манастиру Кастамонију. Тим поводом најчешће бивају истражени Радичева личности и православно делатност, те разлози настанка његове државе православно повеље. Аутор у наставку рада парцијално анализира богослужбене елементе у појединим одредбама повеље и контекстуализује их, указујући на њихово порекло, примену и значење у хришћанском богослужењу и области теологије.

Кључне речи: велики челник Радич, православно, повеља, манастир, синод, богослужење.

1. УВОД

Истраживање средњовековних српских правних извора¹, будући започето још средином XIX столећа², представља процес који се током последњих неколико деценија одликује нарочитим научним прегалаштвом.³ Изузев

¹ Ради општег увида у средњовековно српско право консултовати Срђан Шаркић, *Средњовековно српско право*, Матица српска, Нови Сад 1995.

² О првом истраживачу средњовековног српског права др Николи Крстићу (1829–1902) видети подробније Драган Николић, „Доктор Никола Крстић – први професор правне историје на београдском Лицеју”, *Архив за правне и друштвене науке*, година 73, књига 43, 1/1987, 81–88; Жика Бујуклић, „Римско право у докторским тезама Николе Крстића из 1854. године”, *Анали Правног факултета у Београду* 3/2018, 31. 36.

³ У прилог томе треба навести, између осталог, критичко издање Дуцановог законика (видети *Дуцанов законик*, приредио Ђорђе Бубало, Завод за уџбенике, Службени гласник,

њиховог јуридикског и историјског значаја, посебно место у групи поменутих извора припада средњовековним српским повељама и завештањима⁴, чија је садржина проткана и фрагментима теолошког порекла⁵. Следствено, свеобухватна анализа појединих повеља подразумева и исправно препознавање елемената богослужбеног порекла⁶, што несумњиво претпоставља и одговарајућу литургиолошку анализу⁷. Отуда својеврсно сагледавање назначеног медијевистичког наслеђа са литургичке тачке гледишта, може сасвим извесно допринети потпунијем и квалитативнијем поимању средњовековног правног наслеђа српске провинијенције.

Београд 2010), првог дела *Законојправила Свештог Саве* (видети Миодраг М. Петровић, *Законојправило Свештога Саве 1*, Манастир Жича 2004), али и превод *Синџаџме Маџије Властџара* са српскословенског на српски језик (видети Магија Властар, *Синџаџма*, са српскословенског језика превела Татјана Суботин Голубовић, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVIII, Београд 2013).

⁴ О завештавању у средњовековном српском праву и примерима таквих докумената у архивама светогорских манастира видети опширније Тамара Матовић, „О завештавању у српском средњовековном праву“, *Pravni zapisi* 1/2017, 20–33; Тамара М. Матовић, *Завештавања у архивама свештогорских манастира (XIII–XV век)*, докторска дисертација одбрањена на Правном факултету Универзитета у Београду 2017, Београд 2017, <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/10084>, 1. децембар 2018.

⁵ Плодови дипломатичког истраживања садржине средњовековних српских повеља, а која потиче из Новог завета и хришћанског предања, садржани су у Владан Тријић, *Нови завети и хришћанско предање у српским средњовековним повељама*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2016, Београд 2016, <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/7851>, 2. децембар 2018.

⁶ Као упечатљиве примере теоллингвистичког и лексиколошког приступа у изучавању средњовековне дипломатичке грађе видети Виктор Савић, „Литургијски елементи у повељи деспотице Јелене манастиру Хиландару из 1504. године“, *Теоллингвистичка проучавања словенских језика* (ур. Јасмина Грковић-Мејдор, Ксенија Кончаревић), САНУ, Одељење језика и књижевности, Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, књига 5, Београд 2013, 473–490; Виктор Савић, „Манастирске даровнице у српскословенском лексичком корпусу“, *Filologija* 68/2017, 171–191.

⁷ Под термином литургиологија или литургика подразумева се богословска наука о хришћанском богослужењу. О поступном развоју литургије код православних Срба и њеном академском позиционирању на Православном богословском факултету Универзитета у Београду консултовати подробније Србољуб Убипариповић, „Место и улога литургије у развоју српске богословске мисли XX века – истраживачки резултати и перспективе“, *Зборник радова научног скупља Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати* (ур. Богољуб Шијаковић), књига 9, Београд 2011, 54–64; Владимир Вукашиновић, „Савремени токови Литургијског богословља у Српској Православној Цркви“, *Велики вход. Огледи из српског литургијског предања: XIII–XXI век*, Универзитет у Београду, Православни богословски факултет, Институт за литургику и црквену уметност, Београд 2015, 131–177.

Насупрот рубрикама ктиторских типика Светога Саве Немањића (1175–1236) (Карејског⁸, Хиландарског⁹ и Студеничког типика¹⁰), црквеноправне одредбе друге ктиторске повеље великога челника Радича манастиру Кастамониту, која је издата 22. маја 1433. године благодарећи помоћи његовог духовног оца митрополита ариљског Марка, нису биле проучаване са литургиолошке тачке гледишта. Вероватно да је један од разлога за такав однос својевремено инкорпорирање дотичног текста у збирке изворне грађе објављене од стране Љубомира Стојановића¹¹ (1860–1930) и Стојана Новаковића¹² (1842–1915). При томе, треба нагласити да је познати истраживач светогорског наслеђа на словенском језику Кирил Павликјанов објавио наведену ктиторску повељу са најпотпунијим описом 2015. године.¹³ У сваком

⁸ Литургичку анализу и релевантну библиографију о настанку и потоњим преписима Карејског типика, видети у Лазар Мирковић, „Скитски устави св. Саве“, *Брасиво* 28/1934, 52–61; Снежана Јелесијевић, „Карејски типик у препису јеромонаха Арсенија Суханова“, *ПЕРИВОЛОС. Књига II. Зборник у часи Мирјане Живојиновић* (ур. Бојан Миљковић, Дејан Целебчић), Београд, Византолошки институт САНУ, Задужбина светог манастира Хиландара, Београд 2015, 519–520.

⁹ О проблематици састављања ктиторских рубрика Хиландарског типика по узору на Евергетидски типик, те вероватном постојању ранијег превода синаксарног дела Евергетидског устава на словенски језик пре Савине ктиторске делатности, консултовати Мирјана Живојиновић, „Хиландарски и Евергетидски типик. Подударности и разлике“, *Зборник радова Византолошког института* XXXIII/1994, 85–102; Лазар Мирковић, „О рукописним типцима на српскословенском језику: Типик архиепископа Никодима“, *Типик архиепископа Никодима II* (прир. Ђорђе Трифуновић), књига друга, српскословенски језик разрешио Лазар Мирковић, Чигоја, Београд 2007, XVIII–XXVII; Ненад Милошевић, „Богослужбена форма у Српској Цркви у време Светога Саве“, *Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве* (ур. Љубомир Максимовић, Владимир Вукашиновић), САНУ, Одељење историјских наука, Научни скупови, књига 39, Београд 2016, 123–132; Виктор Савић, „Српски превод ‚Евергетидског синаксара‘ у два синајска рукописа“, *Зборник радова Византолошког института* LIII/2016, 209–235.

¹⁰ Нови превод Студеничког типика на српски језик и пропратно навођење одговарајуће библиографије садржани су у Свети Сава, *Студенички типик. Saint Sava. The Studenica Typikon. Святой Савва, Студеницкий типикон* (ур. Маја Анђелковић, Тихон Ракићевић), Манастир Студеница 2018, 13–25, 29–102.

¹¹ Вид. „Челник Радич обнавља манастир Кастамонит и с митрополитом ариљским Марком уређује устав манастирски“, издање Љубомира Стојановића, *СветиЊорски акти: Биографија и похвале, Летописи и родослови, Типици, Служба Св. Сави, Поменици, Апокрифи и друго, Зайиси*, Споменик СКА [књ. 2] III/1890, 34–36.

¹² Вид. *Законски споменници српских држава средњега века* (прикупио и уредио Стојан Новаковић), [фототипско издање из 1912. године] (ур. Раде Михаљчић), Лирика, Београд 2005, 549–553.

¹³ Вид. Cyril Pavlikianov, „The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou“, *Cyrrillomethodianum* XX/2015, 177–181; Cyril Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos 1230–1734: Bulgarian and Serbian Acts from the Monasteries of Karakallou, Kastamonitou St. Paul, Vatopedi and Xenophontos. Moldavian and Wallachian Slavic Acts from the Monasteries of Docheiariou, Kastamonitou and Zographou*, Critical Edition and Commentary of the Texts, „St. Kliment Ohridski“ University Library (Vol. 516), “St. Kliment Ohridski” University Press, Sofia

случају, овај споменик, који чини збирку од четири једина словенска рукописа библиотеке светогорског манастира Кастамонита¹⁴, снажно сведочи о спремности појединих припадника властеле у средњовековној Србији¹⁵ из времена Светог деспота Стефана Лазаревића (1389–1427), да следе не само пример првог архиепископа српских и приморских земаља Светога Саве, већ и да, угледајући се на великодостојнике и припаднике аристократског staleжа Ромејске империје, постану још за живота ктитори – обновитељи или, пак, велики приложници атонских манастира. Управо један од таквих примера јесте и друга ктиторска повеља великог челника Радича манастиру Кастамониту из 1433. године.¹⁶

Управо због тога, у првом делу рада ће бити сажето изложени основни подаци о личности и ктиторској делатности великог челника Радича¹⁷, као и историјским околностима под којима настаје и бива издат помињани акт, док ће у другом делу бити спроведена парцијална литургичка анализа појединих одредби Радичеве друге ктиторске повеље светогорском манастиру Кастамониту.

2. ВЕЛИКИ ЧЕЛНИК РАДИЧ И НАСТАНАК ДВЕ КТИТОРСКЕ ПОВЕЉЕ МАНАСТИРУ КАСТАМОНИТУ

Властелин Радич био је најзнаменитија личност из доба Деспотовине и носио је титулу великог челника. Упркос чињеници да није могуће тачно утврдити његово порекло, хронолошке оквири његовог рођења треба тра-

2018, 106–111. У наставку рада ће цитирање како коментара приређивача, тако и садржине прве и друге ктиторске повеље, бити реализовано на основу наведеног издања из 2018. године.

¹⁴ Вид. С. Pavlikianov (2018), 83.

¹⁵ О правном положају оних који су чинили властелински друштвени слој у средњовековној Србији консултовати Срђан Шаркић, „Правни положај властеле у средњовековној Србији”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2010, 7–28.

¹⁶ Треба напоменути да је садржина ове повеље била предмет истраживања наших историчара и византолога. О томе видети Гавро Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича Поступовића“, *Историјски часопис* XX/1973, 135–136; Мирјана Живојиновић, „Света Гора у светлости аката великог челника Радича манастирима Кастамониту и Ватопеду“, *Пад Српске десјетовине 1459. године. Зборник радова са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009. године* (ур. Момчило Спремић), САНУ, Научни скупови, књига СXXXIV, Одељење историјских наука, Београд 2011, 57–62; Милош Ивановић, „Уређење манастирског живота у српским властоским задужбинама средњег века“, *Српска теологија данас. Зборник радова шестог годишњег симпозиона одржаног на Православном богословском факултету 30. маја 2014.* (прир. Радомир В. Поповић), Универзитет у Београду, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Београд 2015, 197–203.

¹⁷ Досадашњу библиографију о Радичевој личности и делатности видети у М. Живојиновић (2011), 57, фн. 1; Милош Б. Ивановић, *Власиела државе српских десјетина*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2014, Београд 2013, 211–219, <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/3293>, 2. децембар 2018.

жити, према истраживачима, дуж периода од седамдесетих до деведесетих година XIV столећа.¹⁸ Он је, заправо, вршио функцију заменика владара и био је, према Константину Филозофу, „муж најхрабрији и најмудрији, који са мало речи много свршаваше“¹⁹. Осим његове изузетности, сачувани су подаци који сведоче о огромном Радичевом властелинству којим је располагао дуж северног и централног дела Деспотовине²⁰. Достојанство великог челника стекао је по свему судећи током прве половине 1429. године²¹, у време владавине деспота Ђурађа Бранковића (1427–1456)²². С обзиром да је Радич био један од најмоћнијих властелина у Деспотовини, не треба да изазива чуђење што је подигао неколико задужбина и изобилно помагао више манастира.²³ Следствено, у периоду 1. септембар 1430. године – 31. август 1431. године постаје нови ктитор светогорског манастира Кастамонит, обнављајући ову светињу после пожара који се вероватно десио током друге половине двадесетих година XV столећа, при чему се обавезује да за живота исти обдaruје годишњим давањем од 20 литара сребра.²⁴ После Радичевог упокојења манастиру је имало припасти седам његових села и половина доходака од рударских јама на Руднику и топионице у селу Каменици.²⁵ Поврх свега, окончавши обнову запустелог и разореног кастамонитског манастира, пошто се претходно посаветовао са својим духовним оцем митрополитом ариљским Марком, 22.

¹⁸ Вид. М. Ивановић (2013), 211.

¹⁹ Константин Филозоф, *Повесї о словима (Сказаније о ѿсменех)* – изводи. *Житїи-је десїоїа Сїефана Лазаревића* (прир. Гордана Јовановић), Стара српска књижевност у 24 књиге, књига једанаеста, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд 1989, 117.

²⁰ Вид. М. Ивановић (2013), 212–213. Студиозно и прецизно утврђивање локација и назива села, а која су чинила Радичево властелинство и била потврђена као његова баштина од деспота Ђурађа Бранковића 1428-1429. године, садржано је у Г. Шкриванић (1973), 125–137.

²¹ Вид. М. Ивановић (2013), 213.

²² О владару и дворским достојанственицима у средњовековној Србији консултовати Срђан Шаркић, „Владар и двор у средњовековној Србији“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2/2016, 363–384.

²³ Велики челник Радич подигао је манастир Враћевшницу са црквом Светог великомученика Георгија на јужним падинама планине Рудник, као и цркву Благовештења на реци Грабовничкици, за коју се претпоставља да се налазила у области Горње Расине, у селу Великој Грабовници, на левој обали Грабовничке реке, близу Милентије. Такође, Радич постаје ктитор и светогорског манастира Светог Павла, те дарује једно село и одређени број винограда и атонском манастиру Ватопеду. О свему видети подробније Татјана Стародубцев, „Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обновљеним у областима Лазаревића и Бранковића. I Ктиторски натписи“, *Саопштења Републичког завода за заштитију сїоменика кулїуре* XLV/2013, 138–139; Татјана Стародубцев, „Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обновљеним у областима Лазаревића и Бранковића. II Повеље“, *Саопштења Републичког завода за заштитију сїоменика кулїуре* XLVI/2014, 117–118; Милош Ивановић, „Света Гора као уточиште за властелу из Српске деспотовине“, *Нацї шраг* 3-4/2013, 362–363.

²⁴ Вид. С. Pavlikianov (2018), 105–106.

²⁵ Вид. *Ibid.*, 106.

маја 1433. године Радич прописује сажете ктиторске рубрике за живот манастирске заједнице у Кастамониту.²⁶ Налажући обнову општежића у манастиру, предвидео је и могућност његовог личног доласка на Свету Гору и примања монашког пострига у Кастамониту. Ово заиста и спроводи у дело, дошавши на Атонску гору и замонашивши се између 1435. и 1439. године, добијајући име Роман.²⁷ У манастир је, заједно са њим, дошао и ариљски митрополит Марко. Није познато до када је живео, али су остали забележени подаци на основу којих је могуће закључити да је и његов син Мисаил дошао у манастир и замонашио се, где се напослетку и упокојио.²⁸

3. БОГОСЛУЖБЕНИ ЕЛЕМЕНТИ У ОДРЕДБАМА II КТИТОРСКЕ ПОВЕЉЕ МАНАСТИРУ КАСТАМОНИТУ

Текст Радичевих ктиторских рубрика или ктиторског типика²⁹ *suī generis* у оквиру његове друге повеље манастиру Кастамониту, могао би бити окарактерисан као вишеслојан и особито важан због тога што представља његову својеобразну опоруку. Врло је вероватно да узоре за настањак овог Радичевог ктиторског устава треба тражити у уобичајеним и сачуваним, аристократским типцима Ромејске империје.³⁰ Радичева повеља недвосмислено истиче да на Светој Гори бива саздан, обновљен и утврђен, као плод његове ревности и по узору на благочешће деспота српских Стефана и Ђурђа, манастир посвећен светом и славном првомученику и архиђакону Христовом апостолу Стефану на месту називаном Кастамонит, а који је претходно био разорен и запуштен.³¹ Налазећи за сходно да истакне

²⁶ Један од разлога успостављања снажних веза између великог челника Радича и овога манастира могао би имати везе и са присутношћу знатног броја монаха словенскога порекла, међу њима и Срба, не само у овом, већ и у другим манастирима у Свете Горе. О монасима словенскога рода у Кастамониту, у распону XIV–XVI век, видети Кирил Павликијанов, „Монаси от славянско потекло в светогорската обител „Кастамонит“ от XIV до XVI век“, *Българско средновековие: общѣтво, власѣ, исѣорѣя. Сборник в честѣ на ѣроф. д-р Милияна Каймакамова* (прир. Георги Н. Николов, Англе Николов), Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, Софија 2013, 428–436.

²⁷ Вид. М. Ивановић (2013), 217.

²⁸ Вид. *Ibid.*, 218.

²⁹ У прилог појашњења дужности и права ктитора манастира видети Василије Марковић, „Ктитори, њихове дужности и права“, *Прилози за књижевносѣ, језик, исѣорѣју и фолклор* 5/1925, 100–124.

³⁰ О исправном разумевању синтагме ктиторски типик и компаративном истраживању класификације и бројних особености оваквих типика у Православној Цркви, консултовати Catia Galatariotou, *Byzantine ktetorika typika: a comparative study, Revue des études byzantines* 45/1987, 77–138.

³¹ Вид. С. Pavlikianov (2018), 109.

драгоценим благовремено саветовање и благоизвољење његовог духовника митрополита ариљског кир Марка, велики челник установљује дотичном повељом као образом³² (уставом, типиком) општежитељни начин живота у манастиру.³³

Поред јасних одредби о манастирском општежићу³⁴, избору игумана, уређењу међусобних односа чланова братства и њиховом владању у погледу имовине³⁵, како би било могуће организовати несметани и редовни богослужбени живот у Кастамониту, Радич између осталог наглашава да је манастиру приложио поименце (овај цитат, као и потоњи у даљем тексту, наводимо у транслитерацији на савремену ћирилицу): ... *с[о]суде свјащчене сребрне, кадилнице, кације, свјещчнике, бљуда, ѿшеїроеванџеле оковане, и инаја књижија, одежде свјащченическе хамухе...*³⁶ Превод овога одељка на савремени српски језик гласи: „... свештене сасуде сребрне³⁷, кадионице, кације (кадзије)³⁸, свећњаке³⁹, нарочите дискосе (тањире), оковано Четвороеванђеље⁴⁰, и друге књиге,

³² Не треба заборавити и да је Студенички типик светога Саве изворно био назван *Образником*. Видети Свети Сава (2018), 13. 53. 397.

³³ О зачецима монаштва, устројству и видовима монашког подвизавања на Атону (еримитском, анахоретском, келиотском и општежитељном), те поступном обликовању система управе целокупне монашке заједнице на Светој Гори, видети подробније Мирко Сајловић, *Први и друџи устѡв Свеїше Горе Аїѡнске (їревод, коменїари, сїудија)*, Православни богословски факултет Светог Василија Острошког, Фоча 2016.

³⁴ О могућим мотивима Радичевог увођења општежића у манастир и односном питању имовине видети изнете претпоставке у М. Живојиновић (2011), 59–60.

³⁵ Вид. С. Pavlikianov (2018), 109.

³⁶ *Ibid.*, 109.

³⁷ Под сасудима се подразумевају одређени сакрални предмети у Православној Цркви, чија је намена искључиво богослужбене природе. О врстама дотичних сасуда, њиховој практичној сврси и симболичком значењу консултовати Јоанис Фундулис, *Лїїурџика 1. Увод у свеїшо боџослужење*, превод са грчког језика Коста Симић, Епархијски управни одбор Епархије жичке, Краљево 2004, 28–40; Никодим Скретас, *Просїѡр и време у лїїурџијском боџословљу Симеона Солунскоџ: реализам и символ*, са грчког превела Марина Вељковић, Крагујевац 2017, 110–111.

³⁸ Ради се о ручним кадионицама које бивају употребљаване од стране црквењака на одређеним службама и приликом појања трисвете песме на Светој Литургији. Видети Ј. Фундулис (2004), 36. О служби црквењака у монашким светогорским заједницама консултовати опширније Мирјана Живојиновић, „Црквењаци на Светој Гори и њихове дужности“, *Исїѡријски часѡис* LV1/2008, 69–86.

³⁹ Објашњење смисла и функције светлопаљења у богослужбеном животу Православне Цркве истраживано је у Србољуб Убипариповић, „Припремићу светиљку Помазанику моме...“ (Пс 131/2, 17): принос светлости у хришћанском богослужењу“, *Саборносїї* 12/2018, 57–68.

⁴⁰ Реч је о богослужбеној књизи која садржи континуирани текст четири канонска еванђеља по Матеју, Марку, Луки и Јовану, а која се разликује од Еванђелистара или Светог Еванђеља где проналазимо издвојене одељке или перикопе ових текстова. О томе видети Ј. Фундулис (2004), 52–53.

свештеничке одежде⁴¹ од дамаштанске (дамаске) златоткане свиле – хамухе...“ Штавише, ктитор Радич обавезује кастамонитске монахе да све набројано, као и друге манастирске потрепштине и/или покретности, не сме бити продавано, заложено или даривано осим у случају крајње нужности, при чему се искључиво допушта могућност да под таквим, ванредним околностима сасуди буду заложени, како би у повољније време исти били откупљени.⁴²

У потоњем делу текста још једно место, према нашем скромном суду, завређује нарочиту пажњу у контексту богослужбеног живота монашке заједнице у Кастамониту. Велики челник Радич, између осталог, прописује: *По њрјеш[е]сѣвију мојем к ђосѣоду да ми се њоје божесѣивенаја литурѣија у сваки четврѣи[а]к с коливом и ѡрѣлевком...*⁴³ Превод ових речи на савремени српски језик изгледа овако: „По мом преласку [из смрти у живот] ка Господу, нека се у мој спомен поје божанствена Литургија у сваки четвртак са кољивом и прилевком...“

Иако може, само на први поглед, изгледати исувише смелом оваква Радичева жеља обавезујућег карактера, она не само да није плод пуке произвољности, већ има своје чврсто упориште у хришћанској богослужбеној традицији Ромејске империје. У Типику чувеног манастира Пантократор у Константинопољу (Цариграду), задужбини императора Јована II Комнина (1118–1143) подигнутој 1136. године, доминира воља ктитора за његовим учесталим поменом, што уосталом бива праћено и нарочитим поретком светлопаљења у три манастирске цркве.⁴⁴ Такође, избор седмичнога дана четвртка као одговарајућег времена за служење Литургије у спомен преминулог ктитора није уопште случајан. С обзиром да на нивоу једног седмичног циклуса, према монашком типику, постоје посни дани (понедељак, среда и петак), када бива припремљена само једна, вечерња трпеза после вечерњег богослужења⁴⁵, као и радосни или разрешни (отпусни) дани (недеља, уторак, четвртак и субота)⁴⁶, када се приређују две трпезе⁴⁷, потпуно је

⁴¹ О богослужбеним одежама, међу којима треба препознати како покриваче свете Трпезе, тако и друга изаткана и израђена покривала у хришћанском храму, консултовати *Ibidem*, 40–48.

⁴² Вид. С. Pavlikianov (2018), 109–110.

⁴³ *Ibid.*, 110.

⁴⁴ Вид. Eleanor A. Congdon, „Imperial commemoration and ritual in the typikon of the monastery of Christ Pantokrator“, *Revue des études byzantines* 54/1996, 161–199.

⁴⁵ Целодневни пост одувек је подразумевао потпуно уздржавање од узимања хране и пића све до 9. часа обданице (у периодима равнодневице негде после 15 часова).

⁴⁶ Да се под разрешним или отпусним данима управо мисли на поменуте дане у цитираном тексту, говоре и рубрике Типика манастира Светог Јована Пророка, Претече и Крститеља Господњег у близини Сереса (Грчка) из XIV столећа. Видети Martin Jugie, „Le typicon du monastère du Prodrome au mont Ménécée, près de Serrès. Introduction, texte et remarques“, *Byzantion* XII/1937, 46.

⁴⁷ Ради се о ручку и вечери.

јасно услед чега Радич изабира четвртак за дан служења Литургије у част његовог ктиторског спомена.

Одредба из Радичеве повеље о служењу Литургије налаже тим поводом и припремање „кољива“ и „прилевка“. Иако је лексиколошко сагледавање ових појмова већ иницирало озбиљне истраживачке увиде⁴⁸, сматрамо умесним истаћи још неколико релевантних чињеница. Пракса припремања и благосиљања кољива⁴⁹ поводом помена покојних или празничних и светитељских спомена, непосредно пре литургијског отпуста, подразумева његово дељење и обедовање у оквиру трпезе која следи у манастирској трпезарији по одслуженој Литургији. Видљиви и преносни смисао приношења, благосиљања и окушања кољива укоренењен је у хришћанској вери у опште васкрсење из мртвих. Јер, као што се пшенично зрно сеје да би произрасло плод, то јест живот и следствено показало нераспадљивост, тако се и тело хришћанина похрањује као распадљиво у земљу са надом на опште васкрсење целокупне творевине, када ће о Другом доласку Господа Исуса Христа људска тела устати као преображена и бесмртна.⁵⁰

Конечно, навођење у дотичној одредби речи „прилевак“ (приливак, приљевак)⁵¹ подразумева давање нарочите мере вина које се испија за монашком трпезом у спомен ктитора. Премда се у повељи не среће прецизно објашњење када наступа тај тренутак, до релевантног објашњења је могуће доћи уз помоћ *чина о Панагији*, карактеристичног у оквиру свеноћног монашког бденија, а који се практикује на крају трпезе⁵². По непосредном окончању овога обреда, завршетак обедовања у манастирима подразумева како молитву благодарења Господу, тако и испијање чаше у славу Божију, Богородице и у част ктитора. У светогорским манастирима су за ктиторе, на првоме месту, с правом сматрани ромејски императори, али и одређени припадници властеле као дародавци издашних прилога монашким заједницама, при

⁴⁸ О томе видети Гордана Јовановић, „Обредна лексика у повељама деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* књига 65–66, 1–4/1999–2000, 131–133; В. Савић (2013), 483–484.

⁴⁹ Иако је реч кољиво правилно дефинисана као грецизам, треба нагласити да иста води порекло од појма $\acute{\omicron}$ $\kappa\acute{\omicron}\lambda\lambda\iota\beta\omicron\varsigma$. Овим термином се називала мерна јединица у виду пшеничног зрна, чиме се мерила тежина злата, да би касније овом речју био означаван новчић мале вредности. Изворно значење речи трасира развојни пут термину $\tau\acute{o}$ $\kappa\acute{\omicron}\lambda\lambda\iota\beta\omicron\nu$ и $\tau\acute{\alpha}$ $\kappa\acute{\omicron}\lambda\lambda\iota\beta\alpha$, који напослетку означава сваку врсту пљоснатог или равног, слатког јела састављеног од пшенице или орашастих плодова (коштуњичавог воћа). О томе видети подробније Γεώργιος Γ. Μπεκατώρος, „ Κόλλυβα “, *Θρησκευτική και Ήθική Εγκυκλοπαίδεια*, 7^{ος} Τόμος (Ιωάννης-Κωνσταντίνος), Αθήναι 1965, 740–741.

⁵⁰ Ова тема је језгровито протумачена у новозаветном спису Првој посланици Коринћанима апостола Павла. Вид. 1Кор 15, 35–54.

⁵¹ Упор. Г. Јовановић (1999–2000), 132; В. Савић (2013), 483–484.

⁵² О чину Панагије видети John J. Yiannias, „The Elevation of the Panaghia“, *Dumbarton Oaks Papers* 26/ 1972, 226–236.

чему ће временом доћи и до формирања чина за *прилевок* у здравље цара⁵³, што је подразумевало молитвено испијање три чаше – једне у славу Божију, друге у част Богородице или прослављаног светитеља, те треће за здравље цара. Одредба Радичеве повеље о прилевку управо се односи на чашу нарочите мере вина, која је требало да буде испијана у његов спомен као ктитора манастира на крају трпезе.⁵⁴

4. ЗАКЉУЧАК

Парцијална литургиолошка анализа богослужбених елемената, садржаних у другој Радичевој ктиторској повељи манастиру Кастамониту, недвосмислено показује да процес истраживања средњовековних српских правних извора захтева мултидисциплинарни приступ. У склопу једног таквог широког спектра изучавања допринос литургије као теолошке дисциплине отвара нове перспективе на пољу квалитативнијег разумевања наше медијевистичке баштине јуридикчког порекла. Састављајући ктиторску повељу светогорском манастиру Кастамониту, велики челник прописује правила општежителног живота монашке заједнице и као нови ктитор оставља у наслеђе његову молитвену опоруку. Подсећајући да оно што је приложено, било у погледу припадајућих прихода од рударења или дариваних богослужбених предмета, не сме бити отуђено, Радич прописује да његов спомен као ктитора буде вршен и по упокојењу. Он на тај начин изражава снажну веру да ће његова личност и, по врх свега, ктиторска делатност за добробит многих надживети епоху у којој је живео, бивајући препозната као долични наставак благочестивог трудољубља хришћанских и српских деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића.

⁵³ Овај чин, који је сачуван у словенском рукописном наслеђу из XVII столећа, публикован је и протумачен 1885. године у Русији. О томе консултовати Константина Никольско-го, „Чинъ за приливокъ о здравіи царя“, *О службахъ Русской Церкви бывшихъ въ ѳрежнихъ ѳечайныхъ богослужебныхъ книгахъ*, Санктпетербургъ 1885, 237–256.

⁵⁴ Индиректан аргумент у прилог оваквог тврђења проналазимо у писму одговору патријарха цариградског Генадија II Схолариса (1453–1459) синајским монасима на питање могућности помена имена Херцега Стјепана Косаче (1435–1466) ради његовог прилога манастиру Свете Катарине на Синају. С обзиром на тадашњу заступљеност богумила у босанским и херцеговачким крајевима, патријарх саветује монахе да приме Косачину милостињу, али да га не спомињу у цркви, пошто јавно не исповеда православу веру, већ у трпезарији у молитви и благодарењу речима: „Да Господ Бог сачува живот господара Херцега...“ Наведено место, по свему судећи, показује распрострањену праксу испијања прилевка у част ктитора и приложника на крају монашке трпезе и изван Свете Горе у другим православним манастирима. О овоме видети подробније Никифор Дучић, „Посланица цариградског патријарха Генадија II Схоларија (1453–1459) синајским калуђерима“, *Истина* 5/1888, 193–199; 6/1888, 253–259.

Srboljub D. Ubiparipović, Ph.D., Assistant Professor
University of Belgrade
Faculty of Orthodox Theology
subiparipovic@bfspc.bg.ac.rs

**Liturgical Elements in the Regulations of
the Second Foundation Charter of Monastery Castamonit
granted by Count Palatine Radič**

Abstract: *The Second foundation charter of Monastery Castamonit granted by medieval Serbian count palatine Radič, belongs to the documents which are one of the few juridical sources to survive in significant quantities for the entire medieval period. It consists of the regulations which are created by careful usage of the words. Some of them should be recognized as the liturgical elements and they express the aspects of worship of the Eastern Orthodox Church. This study had identified their historical origins and appropriate liturgical usage, and also had pointed out the relevant theological interpretation.*

Keywords: *Count palatine Radič, founder, charter, monastery, anamnesis, worship.*

Датум пријема рада: 15.12.2018.